

УДК 911.5

Воловик В.М.

Концепція культурного ландшафту в руській географії

У статті розглядається еволюція терміну «культурний ландшафт» в руській географії, де склалося його розуміння як продукту освоєння культурою або культурами певного фізичного простору (території). Ландшафтний комплекс вміщує не лише культурні елементи як свої складові, а сам є культурним артефактом, формою культури. Ключові слова: антропогенний ландшафт, культурна географія, культурний ландшафт.

Воловик В. М. Концепция культурного ландшафта в русской географии. В статье рассматривается эволюция термина «культурный ландшафт» в русской географии, где сложилось его понимание как продукта освоения культурой или культурами определенного физического пространства (территории). Ландшафтный комплекс вмещает не только культурные элементы как свои составляющие, но и сам является культурным артефактом, формой культуры. Ключевые слова: антропогенный ландшафт, культурная география, культурный ландшафт.

Volovyk V. M. Analysis of conceptions of cultural landscape in Russian geography. In the article the evolution of term «cultural landscape» is examined in Russian geography, where his understanding was as to the product of mastering a culture or cultures of certain physical space (territories). A landscape

complex contains cultural elements as constituents not only, and is cultural artifact, form of culture. **Key words:** anthropogenic landscape, cultural geography, cultural landscape.

Актуальність досліджень. На початку ХХ сторіччя ідея ландшафту в руській географії розвивалась в ситуації системної кризи [34]. Одночасно, ландшафтна концепція в Росії, її розуміння та реалізація були оригінальними та виокремились від західних географічних шкіл. Причини цього не лише в мовній сфері, ідеології та політиці, але й у внутрішній логіці формування руської географії.

Концепція культурного ландшафту у руській географії має загальні витoki та загальну історію з родовим, по відношенню до нього поняттям, про географічний ландшафт як комплекс.

Одна з причин такого стану – у мовній площині. Термін ландшафт, як концепт прийшов з німецької та голландської мов. Руська географічна школа відмінна від американської та європейської, що пов'язано зі специфікою поняття ландшафту, і, насамперед, з її натуралістичними традиціями. Концепція натурального ландшафту є пріоритетною й досить продуктивною упродовж ХХ – початку ХХІ сторіч. При цьому концепція культурного ландшафту тривалий час була поза увагою руських географів.

Аналіз досліджень і публікацій. Еволюція концепцій культурного ландшафту в руській географії розкрита у працях П. І. Меркулова, який аналізує поняття «культурний ландшафт», визначає об'єкт та предмет етнокультурного ландшафтознавства відповідно до концепції культурного ландшафту; виділяє концепції культурного ландшафту у руській географії: антропогенну та культурологічну [26]. В.М. Калущковим у публікаціях [18, 19] розглянуто поняття етнокультурного ландшафту. Важливою віхою у вивченні питання є міждисциплінарний семінар «Культурний ландшафт» [20, 22, 23], де аналізують теоретико-методологічні, регіональні та прикладні питання, пов'язані з концепцією культурного ландшафту. Українськими географами еволюція концепту культурного ландшафту у руській географії не розглядалась.

Постановка завдання. Виявити концептуальну своєрідність дослідження культурних ландшафтів у руській географічній школі.

Результати досліджень. У формуванні концепту «культурного ландшафту» в руській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний [19].

На антропогеографічному етапі (1890-1930-і рр.) розуміння ландшафту в руській географічній школі й зміст культурно-ландшафтних досліджень подібний до географічних шкіл країн Європи та США [11]. У цей період головним підходом у дослідженні ландшафту є його безумовне прийняття як центральної ідеї географії. Надається перевага уявленням про ландшафт як природно-культурний комплекс, де важливу роль відіграє етногеографічний елемент. У формуванні уявлень про ландшафт значну роль відіграли антропогеографи. Професор Е. Петрі у 1892 році одним з аспектів вивчення фізичної географії називав антропологічний (з погляду значення для людини), що вказує на зацікавленість у дослідженні елементів культурного ландшафту. На початку ХХ сторіччя антропогеографія формується як науковий напрям. Серед відомих руських дослідників в області антропогеографії початку ХХ сторіччя – географи та етнографи Н.Д. Полонська, В.Г. Богораз-Тан, Д.М. Анучін, В.П. Семенов-Тянь-Шанський, О.О. Крубєр, П.М. Савицький, Л.С. Берг.

Л.С. Берг одним з перших руських географів застосував термін культурний ландшафт [5]. У жовтні 1913 року, виступаючи з докладом в Руському географічному товаристві, кінцевою метою географічного дослідження він визначив вивчення ландшафтів як природних так і культурних. Л.С. Берг вважав культурними ландшафтами ті, «в которых человек и произведения его культуры играют важную роль. Город или деревня... суть составные части культурного ландшафта» [5, с. 471].

Руська антропогеографія підпала під сильний вплив німецької. З іншого боку, вплинула школа В.В. Докучаєва, особливо його вчення про природні зони як цілісні природно-культурні системи, що за своєю сутністю є антропогеографічним. Руська антропогеографія початку ХХ сторіччя пов'язана з гуманітарними науками – топонімікою, етнографією, історією, фольклористикою. З іншого боку, під впливом географії в історії застосовують термін «історико-культурний ландшафт» і «культурний ландшафт».

Ландшафт як природно-культурний територіальний комплекс. Л.С. Берг під ландшафтом розумів певну територію та тип території, у якій взаємодія компонентів дає нову якість [3]. Для В.П. Семенова-Тянь-Шанського географічний ландшафт був репрезентацією місцевості – гармонічною, закономірною картиною, типовою для даної місцевості [34]. Л.С. Берг аналізує компоненти природної й культурної складових ландшафту: «Под именем географического ландшафта следует понимать область, в которой характеры рельефа, климата, растительного покрова, животного мира, населения и, наконец, культуры человека сливаются в единое гармоническое целое...» [3]. У визначення географічного ландшафту він впроваджує шість компонентів – два культурних (населення, культура людини) і чотири природних (рельєф, клімат, рослинний покрив, тваринний світ).

Окремих антропогеографів не задовольняв класичний концепт терміну ландшафт. В.П. Семенов-Тянь-Шанський вживав французьке слово *paysage*, яке в Росії застосовувалось в живописі. Для відокремлення від мальовничого пейзажу він пропонує термін «географічний пейзаж» [34].

Загалом, антропогеографічний етап характеризується природоцентричним підходом до вивчення ландшафту, коли природна складова розташована в центрі дослідження, а культурна – на периферії. У цей період формується уявлення про ландшафт як про природно-культурний комплекс. Природа й культура для антропогеографічних досліджень є базовими складовими ландшафтного комплексу. Таку узагальнену позицію займав П.М. Савицький, який у складі ландшафту (географічного індивідууму), виділяв лише два компоненти – географічне оточення та його соціально-історичне середовище [31].

Антропогенний етап розвитку концепції культурного ландшафту охоплює період з 40-х по 80-і роки ХХ сторіччя. На цьому етапі концепція культурного ландшафту була на периферії наукових інтересів географів. Хоча в роботах окремих дослідників (Л.С. Берг, Ю.Г. Саушкін, Л.М. Гумільов) це питання аналізувалось досить детально [33]. Ю.Г. Саушкін розробив ідеологічну типологію культурних ландшафтів (ландшафти феодалізму, капіталізму, соціалізму), але критерії їх виділення були не географічні показники, а рівень розвитку технології.

В 40-60-і роки ХХ сторіччя у руській географії переважає природоцентричний підхід до вивчення ландшафту, який й визначив самотність руської географічної школи. Поява ідеї про єдиний натурально-культурний, або тотальний, ландшафт у цей період є більш, ніж очевидною. Однак у процесі

практичної реалізації ідеї відбулося значне звуження розуміння ландшафту. Якщо в американській географічній школі переважав антропогеографічний вплив при вивченні ландшафту, то в руській географічній традиції ідея єдиного ландшафту редукувалася до натурального ландшафту. У руській географії цей процес відбувся за рахунок винесення людини (культури) як невід'ємного компоненту ландшафту за його межі.

Антропогенне ландшафтознавство. У 30–50-і роки ХХ сторіччя в СРСР під впливом господарської діяльності відбуваються масштабні процеси антропогенізації ландшафтів. Як вже згадували, концепція натурального ландшафту не враховувала культуру людини і її діяльність. Наприкінці 40-х років ХХ сторіччя «рівноправність» антропогенного компоненту ландшафту поставили під сумнів. Криза ландшафтної ідеї, невідповідність натуралістичного погляду на територію й реальні процеси перетворення природи розв'язався шляхом формування антропогенного ландшафтознавства. Л.Г. Раменський вказував на те, що причиною поділу ландшафтів на натуральні й окультурені ландшафти є господарська діяльність людини [30]. Під її впливом натуральні ландшафти перетворюються в антропогенні, а фації, які їх складають, набувають рис культурної модифікації.

Антропогенне ландшафтознавство запозичило з класичного ландшафтознавства термінологію, основні поняття, систему методів. Ф.М. Мільков ототожнював поняття культурного ландшафту з антропогенним: «Культурный ландшафт – разновидность антропогенного ландшафта, созданного человеком сознательно путем изменения природного ландшафта в нужном направлении для хозяйственных целей» [27, с. 92]. До особливого типу культурного ландшафту він відніс архітектурні ландшафти.

У руській антропогеографії терміни ландшафт культурний і змінений діяльністю людини (антропогенний) розглядалися як синоніми [34]. У рамках антропогенного ландшафтознавства, у зв'язку з активним використанням терміну антропогенний ландшафт, уявлення про культурний ландшафт пройшло через ряд істотних змін: культурний ландшафт стали розуміти як «гарний» (оптимально спроектований) і протиставляти «поганому» – акультурному. Тому, важливим стало оціночне розуміння культурного ландшафту [15].

Антрополандшафтознавство Л.М. Гумільова. В 60–70-і роках ХХ сторіччя Л.М. Гумільов створив свою (ландшафтно-географічну) теорію етносу [12]. Розвиваючи хорономічний принцип Л.С. Берга про вплив ландшафту на організми, він поширює його на етнічні єдності, опублікувавши в 60-і роки ХХ сторіччя серію статей «Ландшафт і етнос» [13].

Відповідно до уявлень про природно-культурний ландшафт, Л.М. Гумільов виділяв «етноландшафтні регіони», у яких етнічні колективи є частиною природи і виступають як регулятор (через господарську діяльність) природних процесів, забезпечуючи свою життєдіяльність. Підкреслюючи залежність людського колективу від ландшафту-годувальника, автор переконливо показав наступність способів господарської діяльності й систем розселення в різних етносів, які проживали в межах одного етоландшафтного регіону в різні історичні періоди.

Етнос «виходить» за рамки ландшафту, освоює нові території, що нерідко істотно відрізняються від вихідних земель. «Этносы всегда связаны с природными условиями, ландшафтами... Ландшафт определяет возможности этнического коллектива при возникновении, а новорожденный этнос изменяет ландшафт применительно к своим потребностям. Затем наступает привычка к создавшейся

обстановке, становящаяся для потомков близкой и родной. Привязанность к ландшафту бессознательно хранится в людях» [13, с. 330]. Л.М. Гумільов не застосовував термін «культурний ландшафт», вживаючи «антропогенний ландшафт». Однак, з огляду на те значення, яке він надавав культурним традиціям, антропогенний ландшафт Л.М. Гумільова ототожнюється з поняттям етнокультурного ландшафту.

Наприкінці 80 – початку 90-х років XX сторіччя у руській географії спостерігається відродження інтересу до культурного ландшафту як окремого об'єкту спеціальних і міждисциплінарних досліджень [9, 17, 19, 36]. Можна говорити про повторне «відкриття» культурного ландшафту в руській географії. Концепція «культурного ландшафту» у руській географії розташована на стику географії й етнографії, археології, історії, етнології, політичної географії і прискорює формування нових наукових напрямів.

Під впливом робіт Д.М. Замятіна, який заклав теоретико-методологічні основи імажинальної географії, виникла ситуація для розвитку образного ландшафтознавства [14]. Д.М. Замятіна цікавлять характер і типи географічних образів різних територій, тобто проблеми феноменології простору. Дослідник розуміє образ не просто як візуальний об'єкт, «картинку», а як внутрішньо організований, цілісний зріз інформації про місце.

Культурно-ландшафтні дослідження. Аналітичний аналіз стану досліджень культурного ландшафту в Росії представлені у працях вчених [10, 21, 29, 35], в яких виділено п'ять головних напрямів: антропогенний, естетичний, культурно-екологічний, феноменологічний й етнокультурний (табл. 1).

Таблиця 1.

Напрями культурно-ландшафтних досліджень у сучасній руській географії [19].

Автори Напрями досліджень	В. М. Стрелецький (2004)	М. В. Рагуліна (2004)	Ю. А. Веденін, М. Е. Кулешова (2004)	Продовжувачі наукового напрямку
Антропогенне	Антропогенний		Класичний географічний	В.А. Ніколаєв, Г.А. Ісаченко, В.А. Нізовцев
Естетичне		Естетико- географічний		В.А. Ніколаєв, С.Ю. Колбовський
Культурно- екологічне	Ноосферний	Ноосферний	Інформаційно- аксіологічний	Ю. А. Веденін, М.С.Кулешова
Феноменологічне	Феноменологічний	Феноменологічний		В. Л. Каганский
Етнокультурне	Екологічний	Середовищний	Етнологі- географічний	М.В. Рагуліна, В.М.Калуцков

Більшість цих напрямів є новими, за винятком антропогенного. Теоретико-методологічні концепти кожного з напрямів мають свої особливості, які розглянемо детальніше.

Антропогенний напрям. Оригінальні розробки В.А. Ніколаєва присвячені моделі сільськогосподарського ландшафту, праці В.А. Нізовцева з ландшафтного антропогенезу, дослідження антропогенної трансформації природних зон Землі [16, 28]. Зауважимо, що А.Г. Ісаченко вважає термін антропогенний ландшафт невдалим, семантично неадекватним терміном, пропонуючи замінити його на культурний ландшафт.

Естетичний напрям. У гуманістичній географії одним з важливих напрямів є естетичне ландшафтознавство. Воно вирішує важливу для ландшафтознавства

методологічну проблему протиставлення природи й культури, де пейзаж знову стає об'єктом ландшафтного дослідження. Однією з останніх праць напряму є «Ландшафтознавство: естетика й дизайн» [28]. Автор аналізує етнічну духовну культуру у зв'язку з природою; виділяє національні (фактично – етнокультурні) антропогенні ландшафти, у першу чергу садово-паркові як «зеркало етнічної духовної культури» [28, с. 106]. Цінність дослідження В.А. Ніколаєва полягає в тому, що воно відновлює зв'язки між руською антропогеографією і сучасним ландшафтознавством.

Культурно-екологічний напрям. Послідовники цього напряму називають його інформаційно-семантичним [8]. Інші вважають, що більш точно його сутність відображає назву ноосферний [29, 35]. Ключовим поняттям, що відбиває ставлення представників напряму до культурного ландшафту, є поняття спадщини. Для нього характерна екологічна спрямованість, комплексне охоронне науково-прикладне відношення до культурного ландшафту.

Культурно-екологічний напрям в організаційному плані пов'язаний з діяльністю Російського науково-дослідного інституту культурної й природної спадщини імені Д.С. Ліхачова. Роботи Ю.А. Веденіна і його учнів були одними з перших, які наприкінці 80-х – початку 90-х років XX сторіччя привнесли у ландшафтознавство оригінальні ідеї: «Культурный ландшафт – природно-культурный территориальный комплекс, сформировавшийся в результате эволюционного взаимодействия природы и человека, его социокультурной и хозяйственной деятельности и состоящий из характерных сочетаний природных и культурных компонентов, находящихся в устойчивой взаимосвязи и взаимообусловленности» [10]. Авторами напряму опрацьовані теоретичні розробки, включаючи уявлення про вертикальну структуру культурного ландшафту [9].

Завдяки роботам Інституту спадщини відновлено колишній зв'язок географії й мистецтва, а також географії з мистецтвознавством, культурологією, музикознавством та іншими гуманітарними науками; формуються нові гуманітарно-географічні науки – географія мистецтва, семантика культурного ландшафту [9]. Розроблено класифікацію культурних ландшафтів [36]; проведено культурно-ландшафтне районування різного рівня (від країни до регіону й конкретного національного парку) [7, 37].

Екологічний напрям гармонійно реалізує можливості ландшафтної концепції. На новому етапі її ефективність виявилася у формуванні принципово нових об'єктів спадщини, які сполучають у собі унікальні природні й культурні властивості: у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'явилася нова категорія – культурні ландшафти.

Феноменологічний напрям. Цей напрям у Росії формується під впливом В.Л. Каганського. Дослідник у своїй концепції культурного ландшафту і радянського простору користується особливим розумінням та сприйняттям простору, його особливого сприйняття як частини культури і культури як частини ландшафту (культурний ландшафт). У своєму визначенні культурного ландшафту автор звертає увагу на роль людського суспільства в його створенні й підтримці. Підкреслюється всюдність території культурного ландшафту й принципова невідповідність його до окремих феноменів, артефактів: «Культурный ландшафт – такое культурное пространство, где культура явлена телесно и сплошно, дана не множеством отдельных артефактов, а непрерывным покровом, тканью» [17, с. 60]. При такому розумінні протиставлення культури й природи в ландшафті не має сенсу.

Етнокультурний напрям. До 30-х років ХХ сторіччя в руській географії етнографічна підготовка була достатньо сильною. Головну увагу, в межах напрямку, приділяють культурній (етнокультурній) своєрідності етнічних або регіонально-локальних груп у контексті їхньої взаємодії з довкіллям, зі «своїм» культурним ландшафтом. Етноландшафтні дослідження проводяться переважно у районах, слабо змінених промисловістю, з добре збереженою традиційною культурою – Російська Північ, Сибір, Південь Росії.

Однією з перших праць, виконаних у рамках етнокультурного напрямку є «Культурний ландшафт Російської Півночі: Пінежжя, Помор'я» [19]. Для географів було новим активне застосування методів польової фольклористики й дозволяли залучати матеріал народної географії. З іншого боку, просторовий аналіз, картографічні методи, методи польової фізичної географії розширюють дослідницькі можливості фольклорних і етнографічних робіт.

В.М. Калущков виділив три концепції культурного ландшафту [18]: а) концепція середовища – головні зусилля в рамках напрямку направлені на розробку нової методології географічного районування, заснованому на середовищному підході; б) аксіологічна концепція – розуміння культурного ландшафту розширює межі географічного аналізу, визначені технократичною концепцією; в) етнокультурна концепція – відбувається спроба відновити традиції етнокультурної географії Д.М. Анучіна. Звертає увагу на «натуральний» характер формування культурного ландшафту і його залежність від етнокультурного наповнення.

Іншим великим центром етноландшафтних досліджень є Інститут географії Сибіру й Далекого Сходу, на базі якого упродовж кінця ХХ – початку ХХІ сторіч розвиваються дослідження традиційних етнічних груп населення Сибіру [25, 29]. В останні роки новий центр етноландшафтних досліджень формується на базі Інституту географії РАН [6, 24]. У ХХІ сторіччі тема етнокультурного ландшафтознавства стає однією з пріоритетних у географів-дослідників Росії [1, 2, 32].

Висновки. 1. Розробка проблематики культурного ландшафту в руській географії відбувається з 90-х років ХХ сторіччя. У цей період формується поняттєво-термінологічний апарат, формуються різні концепції поняття культурного ландшафту, розробляється система методів, проводяться перші польові дослідження культурних ландшафтів.

2. У вивченні культурного ландшафту в руській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний.

3. Розвиваються нові ландшафтно-орієнтовані дисципліни – ландшафтна естетика (В.А. Ніколаєв), культурний ландшафт як об'єкт спадщини (Ю.А. Ведєнін), концепція антропогенного ландшафтогенезу (В.А. Нізовцев), ландшафтне планування (Е.Ю. Колбовський, А.В. Дроздов), етнокультурне ландшафтознавство (В.М. Калущков). Теоретико-методологічна база концепції культурного ландшафту формується на міждисциплінарному семінарі «Культурний ландшафт».

4. Застосування ландшафтних методів досліджень є важливим здобутком у сфері соціальної, політичної, культурної географій (В.А. Колосов, М.С. Мироненко), етнічної екології (А.М. Ямсков).

1. Арсеньєва, Е. И. Культурные ландшафты Русского Севера и возможности развития эколого-культурного туризма : на примере Кенозерского национального парка [Текст] : диссертация ... кандидата культурологии : 24.00.01 / Арсеньєва Елена Ивановна. - Саранск, 2008. - 181 с. : ил. РГБ ОД, 61:08-24/40.
2. Белокуров, А. А. Традиционный культурный ландшафт: структура, факторы формирования и

- развития [Текст] : диссертация ... кандидата философских наук : 24.00.01 / Белокуров Александр Александрович; [Место защиты : Алт. гос. ун-т]. - Барнаул, 2007. - 150 с. : ил. РГБ ОД, 61 07-9/798.
3. Берг, Л. С. География [Текст] / Л. С. Берг // БСЭ. — М.: Советская энциклопедия, 1929. — Т. 15. — С. 254–264.
4. Берг, Л. С. Ландшафтно-географические зоны СССР [Текст]. Ч. 1. / Л. С. Берг. — М.; Л. : Сельхозгиз, 1931. — 401 с.
5. Берг, Л. С. Предмет и задачи географии [Текст] / Л. С. Берг // Известия Императорского Русского географического общества. — 1915. — Т. 51. — Вып. 9. — С. 463–475.
6. Бубнова, А. Р. Самоорганизация традиционного сельского этнокультурного ландшафта Среднего Поволжья [Текст] : дис. канд. геогр. наук : 25.00.24 / Бубнова Азима Рашидовна. - Москва, 2007 - 215 с. - РГБ ОД, 61:07-11/87
7. Веденин, Ю. А. Введение в проблему культурно-ландшафтного районирования [Текст] / Ю. А. Веденин // Культурный ландшафт как объект наследия. — М.: Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004 а. — С. 335–337.
8. Веденин, Ю. А. Информационная парадигма культурного ландшафта [Текст] / Ю. А. Веденин // Культурный ландшафт как объект наследия. — М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004 б. — С. 68–81.
9. Веденин, Ю. А. Очерки по географии искусства [Текст] / Ю. А. Веденин. — М. : Институт Наследия, 1997. — 224 с.
10. Веденин, Ю. А. Культурные ландшафты как категория наследия [Текст] / Ю. А. Веденин, М. Е. Кулешова // Культурный ландшафт как объект наследия. — М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. — С. 13–36.
11. Воловик, В. М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 166-175.
12. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с. (Серия «Историческая библиотека»). – ISBN 5-17-009150-8.
13. Гумилев, Л. Н. Этносфера: история людей и история природы [Текст] / Л. Н. Гумилев. — СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с. – (Серия «Вехи истории»). – ISBN 5-9503-0010-6.
14. Замятин, Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов : моделирование географических образов [Текст] : дис. ... д-ра культурологических наук : 24.00.01 / Замятин Дмитрий Николаевич. - Москва, 2005. - 435 с. - РГБ ОД, 71:05-24/22
15. Исаченко, А. Г. Оптимизация природной среды: географический аспект [Текст] / А. Г. Исаченко. — М. : Мысль, 1980. — 264 с.
16. Исаченко, Г. А. Культурный ландшафт и процессы запустения [Текст] / Г. А. Исаченко // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 93–106.
17. Каганский, В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство [Текст]: сборник статей / В. Л. Каганский. — М. : НЛЮ, 2001. — 576 с.
18. Калущков, В. Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения [Текст] / В. Н. Калущков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. — 96 с.
19. Калущков, В. Н. Ландшафт в культурной географии [Текст] / В. Н. Калущков. – М. : Новый хронограф, 2008. – С. 22-33. - ISBN 978-5-94881-062-1.
20. Культурный ландшафт : вопросы теории и методологии исследований [Текст] / Семинар «Культурный ландшафт»: второй тематический выпуск докладов. - М.-Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – 104 с.
21. Культурный ландшафт как объект наследия [Текст] / Под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М. : Институт Наследия; СПб.: Дм. Буланин, 2004. – 620 с., ил. - ISBN 5-86443-110-9, 5-86007-463-8
22. Культурные ландшафты России и устойчивое развитие : четвёртый выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» [Текст] / Под ред. Т. М. Красовской. - М. : Географический фак-т МГУ, 2009. – 270 с.
23. Культурный ландшафт : теоретические и региональные исследования. Третий юбилейный выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» [Текст] / Отв. ред. В. Н. Калущков, Т. М. Красовская. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 172 с.

24. Ландшафт и этнос [Текст] / Под ред. Кульпина Э. С. – М., 1999. – 256 с.
25. Мангатаева, Д. Д. Эволюция традиционных систем жизнеобеспечения коренных народов Байкальского региона [Текст] / Д. Д. Мангатаева. — Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2000. — 213 с.
26. Меркулов, П. И. Концепция культурного ландшафта и становление представлений об этнокультурном ландшафтоведении [Текст] / П. И. Меркулов // Актуальные проблемы географии и геоэкологии : электронное научное периодическое издание. – 2008. – Вып. 1 (3). – Электрон. дан. (1 файл) - Режим доступа: <http://geoeko.mrsu.ru/2008-1/pdf/01-merkulov.pdf>. - Назва з екрану.
27. Мильков, Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии [Текст] / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1970. – С. 92.
28. Николаев, В. А. Ландшафтоведение : Эстетика и дизайн ландшафта : учебное пособие [Текст] / В. А. Николаев. — М. : Аспект-Пресс, 2003. — 176 с.
29. Рагулина, М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез [Текст] / М. В. Рагулина. — Иркутск : Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. — 171 с.
30. Раменский, Л. Г. Введение в комплексное почвенно-геоботаническое исследование земель [Текст] / Л. Г. Раменский. — М. : Сельхозгиз, 1938. — 620 с.
31. Савицкий, П. Н. Географический обзор России–Евразии [Текст] / П. Н. Савицкий // Континент Евразия. — М. : Аграф, 1997. — С. 279–294.
32. Салпагарова, С. И. Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX - начало XX вв.) [Текст] : Дис..... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Салпагарова Сусурат Ильясовна. - Карачаевск, 2003 - 147 с. - РГБ ОД, 61:04-11/117.
33. Саушкин, Ю. Г. Культурный ландшафт [Текст] / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. — 1946. — № 1. — С. 97–106.
34. Семенов-Тянь-Шанский, В. П. Район и страна [Текст] / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. - М.; Л. : Гос. изд-во, 1928. — 312 с.
35. Стрелецкий, В. Н. Географическое пространство и культура: мировоззренческие установки и исследовательские парадигмы в культурной географии [Текст] / В. Н. Стрелецкий // Известия АН. — Серия географическая. — 2002. — № 4. — С. 18–28.
36. Туровский, Р. Ф. Культурные ландшафты России [Текст] / Р. Ф. Туровский. — М. : Институт Наследия, 1998. — 210 с.
37. Чалая, И. П. Культурно-ландшафтное районирование Тверской области [Текст] / И. П. Чалая, Ю. А. Веденин. — М. : Институт Наследия, 1997. — 286 с.